

B A S I S B O E K

FILOSOFISCHE ANTROPOLOGIE

FRANK REBEL (red.)

ISVW UITGEVERS

Inhoudsopgave

Inleiding	6	
1	Emoties: René Descartes	10
2	Het actieve leven: Hannah Arendt	22
3	De mens als symbolisch wezen: Ernst Cassirer	36
4	Het onbewuste: Sigmund Freud	50
5	Een bijzonder dier: Charles Darwin	62
6	Lichaam en wereld: Maurice Merleau-Ponty	76
7	De excentrische positie van de mens: Helmuth Plessner	90
8	De positie van de mens: Max Scheler	104
9	De mens in de eenentwintigste eeuw: Peter Sloterdijk	116
Glossarium	128	
Auteurs	133	

Inleiding

Rechttop lopen heeft zo zijn voordelen: we kunnen beter voor ons kijken en we houden onze handen vrij om, indien nodig, hulpmiddelen zoals een wandelstok te gebruiken. De typisch menselijke eigenschap van het rechttop lopen bepaalt al in grote mate de mogelijkheden die de mens heeft. Maar de mens heeft ook eigenschappen die niet onverdeeld gunstig zijn. Anders dan de meeste dieren gaat de mens niet op in zijn wereld maar denkt hij erover na. Hij kan deze mogelijkheid gebruiken om zijn wereld zelf in te richten en steeds te verbeteren. Het nadenken over zijn positie op de wereld kan bij de mens echter ook onvervulbare verlangens oproepen. Een gevoel van gemis of het ontbreken van echt contact is dan niet zelden het resultaat.

Wat zijn de mogelijkheden en onmogelijkheden van de mens als gevolg van zijn bijzondere eigenschappen? Wijsgerige antropologie is het onderdeel van de filosofie dat zich bezighoudt met dit soort vragen. In dit boek komen de belangrijkste thema's van dit vak aan bod. Wat is bijvoorbeeld de plaats van de mens in de kosmos? Welke betekenis moeten wij hechten aan de evolutietheorie? Verschillen wij van de dieren? En wat betekent het dat wij een lichaam hebben? Zijn we dan in essentie natuur of is dat te gemakkelijk geredeneerd? Wat betekent het dat wij emoties kunnen ondergaan? Hebben dieren ook taal of is taalgebruik wezenlijk voor de mens? Al deze vragen die de aard van de mens betreffen komen in dit boek aan bod via de grote denkers uit de wijsgerige antropologie zoals Max Scheler, Helmuth Plessner, Maurice Merleau-Ponty en Hannah Arendt. Vanwege hun filosofische relevantie wordt bovendien ingegaan op denkers als Sigmund Freud en Charles Darwin: hun theorieën hebben het denken over de mens immers grondig veranderd.

Kort overzicht van de inhoud

Dit boek begint met het typisch menselijke fenomeen dat wij *emoties* ondergaan. In de filosofie houdt men zich van oudsher al bezig met de vraag wat emoties zijn. René Descartes staat in de geschiedenis bekend vanwege zijn rigide opvattingen over het onderscheid tussen lichaam en geest. Het

lichaam zou volstrekt ondergeschikt zijn aan de geest, sterker nog: het zou ons maar misleiden in onze zoektocht naar kennis over de wereld. In het eerste hoofdstuk van dit boek wordt deze schoolboekgedachte gerelativeerd. Er wordt uitgebreid aandacht besteed aan Descartes' werk over de passies, een begrip waarvoor hij overigens als een van de eersten dikwijls het moderne woord emoties gebruikte.

In het tweede hoofdstuk zien we dat Hannah Arendt wil vermijden om de menselijke conditie te karakteriseren in termen van een essentie. Zij wil vat krijgen op de mens door de *activiteiten* die hij in zijn leven ontplooit te systematiseren. Met haar filosofie wil zij recht doen aan de uniciteit van elk mens. Deze zorg is in het bijzonder ingegeven door de twintigste-eeuwse ervaringen met totalitaire systemen. De wijsgerige antropologie van Arendt heeft dan ook een politiek karakter.

Het derde hoofdstuk draait om *symboolgebruik*. Ernst Cassirer beweert dat wij onszelf niet als een *animal rationale*, een 'rationeel dier', kunnen definiëren, omdat mythologie, taal en religie – waaraan volgens hem dan vaak wordt gedacht – ook altijd ruimte laten aan irrationele aspecten. Mythologie is zeker een ordening van de wereld, taal een vehikel voor wetenschappelijke kennis en religie mag in veel opzichten systematisch zijn; geen van drieën is uitsluitend rationeel: mythen zijn eveneens vormen van bijgeloof, taal kan poëtisch en emotioneel zijn, en in religie moet men *geloven*. Wel zijn mythen, taal en religie, net als kunst en wetenschap, symbolische vormen. De mens is een 'symbolisch dier', constateert Cassirer. Hij ziet het kenmerk van de mens in onze bemiddelde relatie tot de werkelijkheid; met mythen, kunst, religie, wetenschap en vooral taal creëert de mens zijn eigen symbolische werelden. De hooggestemde ideeën over de positie van de mens krijgen een gevoelige tik met de psychoanalyse van Sigmund Freud. Onze versprekingen, dromen en angsten zijn stuk voor stuk aanleidingen om ons begrip van rationaliteit bij te stellen. De psychoanalyse biedt veel stof tot wijsgerig nadenken: in hoeverre kunnen wij onszelf als rationeel, autonoom handelende wezens opvatten? En: is dat *onbewuste* waarover Freud het heeft zelf wellicht rationeel georganiseerd? In het vierde hoofdstuk wordt het wijsgerig antropologische belang van Freuds psychoanalyse vanuit de psychopathologie onderzocht: ziektegeschiedenissen werpen namelijk ook nieuw licht op wat 'normaal' en 'gezond' is. Niet alleen lijken de grenzen tussen normaal en abnormaal aanmerkelijk minder strikt dan gedacht, de psychoanalyse stelt ook fundamentele vragen bij het vertrouwde mensbeeld: wie of wat handelt er eigenlijk uit onze naam?

Ook de evolutietheorie van Charles Darwin die in het vijfde hoofdstuk wordt besproken heeft gezorgd voor een relativering van de unieke en aparte plaats van de mens in het universum. Als wij afstammen van apen, zijn er dan wel wezenlijke verschillen tussen *mens en dier*? De vergelijking van de mens met het dier wordt in de wijsgerige antropologie veelvuldig benut om te accentueren wat de mens is. Mens en dier kennen beiden de drang tot zelfbehoud, maar kunnen wij ten aanzien van de dieren ook van een moraal spreken zoals de menselijke moraal? Maurice Merleau-Ponty gaat de discussie aan met zijn illustere voorganger Descartes. Het thema betreft het lichaam of het subject, of eigenlijk beide ineen: het lichaamssubject, zoals Merleau-Ponty het noemt. Met dit nieuwe begrip bedoelt Merleau-Ponty onder andere dat ons lichaam altijd op de wereld gericht is. Al voordat we tijdens het tennissen bedenken waar we de bal naartoe willen slaan, staat ons lichaam al in de juiste houding om hem met precies de juiste snelheid daar ook te krijgen. *Wij ervaren de wereld vanuit ons lichaam*, zegt Merleau-Ponty, en daarmee zet hij de traditionele opvattingen over de verhouding tussen lichaam en geest aardig op z'n kop.

In het zevende hoofdstuk gaat het opnieuw over lichaam en geest. Helmuth Plessner bouwt zijn wijsgerige antropologie op rond het gegeven dat wij volgens hem niet alleen *een lichaam zijn maar ook een lichaam hebben*. Dat we een lichaam zijn komt redelijk overeen met Merleau-Ponty's lichaamssubject. Dat wij een lichaam hebben levert weer geheel nieuwe perspectieven op. Wij kunnen het lichaam dat we hebben als instrument opvatten, het tot op zekere hoogte met medische ingrepen verbeteren en in de toekomst wellicht met nieuwe technologieën vervolmaken. Een ander aspect is dat de afstand die wij tot ons lichaam hebben ook vervreemdend kan werken; we kunnen er immers van buitenaf naar kijken als naar een vreemd ding.

Met Max Scheler eindigen we in hoofdstuk acht met wat ook een aanvang kan zijn: 'nooit wisten wij zoveel, nooit eerder hadden wij op zoveel teren kennis – maar wij zien de samenhang niet'. Dat is in feite wat Scheler constateert, na vele jaren van diepgaande studie, zoals hij zelf zegt. De fragmentatie van kennis en de desoriëntatie die er het gevolg van is, komt volgens hem doordat wij niet weten wat de mens is. We kennen zijn essentie niet en we weten niet wat *de positie van de mens* in de kosmos is; kortom, wij hebben sterk de behoefte aan een wijsgerige antropologie.

Peter Sloterdijk: de mens in de eenentwintigste eeuw

René Gude

'Het zwakke punt van de traditionele grote verhalen is niet dat ze te groot waren. Ze waren niet groot genoeg.'

Peter Sloterdijk

Sloterdijs werk draait om de klassieke vraag naar een aantrekkelijk Bildungsmodel. De mens kan zichzelf opvoeden, maar daar zijn standaarden bij nodig, die al dan niet passen in het tijdsgewricht. Sloterdijk laat daarmee het diepe pessimisme over de samenleving los en geeft de filosofie haar klassieke reikwijdte terug. Kant had al gezegd dat de basisvraag van de filosofie is: wat is de mens? Als wij onszelf willen ontwikkelen en vormen, zullen we moeten weten waar wij staan en van welk materiaal we gemaakt zijn.

Peter Sloterdijk genoot zijn opleiding aan de Frankfurter Schule en hij stemde volledig in met de procedurele veiligheidsmaatregelen in de 'duistere jaren na 1945'. Maar vanaf 1983, in de *Kritiek van de cynische rede*, zegt hij met klem en steeds luider: 'Het is niet genoeg.' Afzien van inhoud en het bewaken van de vorm zijn slechts tijdelijke reinigingsmiddelen. Het is heel heilzaam geweest dat de westerse beschaving zich na twee wereldoorlogen van deze paardenmiddelen heeft bediend, maar Sloterdijk hamert erop dat we erin zijn blijven hangen en dat wij resistent geworden zijn. Het langjarige beschavingsdefensief tegen totalitarisme is krachteloos geworden. Nu hebben we een beschavingsoffensief in positieve termen nodig. Zonder positief geformuleerde ideeën en richtinggevende idealen komt er van beschaving niets terecht.

De toekomst van de mens

In de zomer van 2006 gaf de wereldberoemde natuurkundige Stephen Hawking via een Yahoo-forum een alarmerende analyse van de toestand in de wereld. Hij voegde er een verontrustende vraag aan toe: 'De wereld verkeert politiek, sociaal en ecologisch in een chaos. Hoe overleeft de mensheid de komende honderd jaar?' Hawking zelf liet weten dat hij het antwoord niet heeft. Wel veronderstelt hij: 'Op de lange termijn zal het overleven van de mens alleen zeker zijn als we uitzwermen in het heelal naar andere sterren.' Verder heeft hij zijn hoop gevestigd op het voortschrijden van de genetische wetenschap, zodat mensen door ingrijpen in hun genetisch materiaal wijzer zullen worden en minder agressief.

genetische wetenschap

Peter Sloterdijk reageerde in de Duitse krant *Die Zeit*. Hij is niet veel minder somber over de gang van zaken in de wereld, maar toch meent hij dat we de bekende aardse alternatieven ten volle moeten benutten, voor we de eugenetica en de exodus in het heelal inzetten: 'Men zou terug kunnen grijpen naar het klassieke idee dat politiek een mechanisme is, waarmee we intelligentie implanteren in de aansturing van sociale systemen.'

**intelligentie
implanteren**

Peter Sloterdijk (1947) begint eind jaren zestig aan een zes jaar durende studie filosofie, germanistiek en geschiedenis. Hij promoveert aan de Universiteit van Hamburg, zij het met

een doorsneecijfer. In 1978 vertrekt hij naar India, waar hij in de leer gaat bij de goeroe Bhagwan Shree Rajneesh.

Bij thuiskomst in 1983 publiceert hij de *Kritiek van de cynische rede*. Het werk brengt Sloterdijk haast onmiddellijke roem. Hij daagt in de jaren erna enkele van de meest gerenommeerde leden van de Duitse Frankfurter Schule uit tot

debatteren, in het bijzonder de linkse theoretici zoals Jürgen Habermas. In 1999 verschijnt *Regels van het mensenpark*. Volgens critici raakt Sloterdijk in het essay de gebieden van de eugenetica of rasverbetering.

Samen met filosoof Rüdiger Safranski presenteert Sloterdijk vanaf 2002 het tweemaandelijks zondagavondprogramma *Das Philosophische Quartett* op de televisiezender ZDF. Tien jaar lang treedt het tweetal in filosofische discussie over een belangrijk maatschappelijk thema met twee gasten. In 2009 voltooit Sloterdijk de trilogie *Sferen*. Daarin zet hij de positie van de mens in de eenentwintigste eeuw op de hem kenmerkende wijze uiteen.

In zijn boek *Regels voor het mensenpark* stelde Sloterdijk gesprekken voor over de meest adequate aansturingstechnieken voor de eenentwintigste eeuw. Een werkoverleg tussen humaniseerders, onderwijsmensen, beleidsmakers, wetenschapsmensen en verder iedere weldenkende geïnteresseerde burger over alle denkbare bildungsmodellen, beschavingsstrategieën, trainingsprogramma's en opvoedingsmethoden. Hij deed dat in de vooronderstelling dat er enige haast is geboden bij civilisatie om het volk 'wijzer en minder agressief' te maken. Allemaal disciplineringsstrategieën die nu nog her en der in praktijk gebracht worden en die ons dus nog steeds ter beschikking staan als wij vinden dat onze mensen niet snel genoeg 'wijs en minder agressief' worden.

Democratische overlegcultuur

overlegcultuur

Sloterdijks voorkeur voor een democratische overlegcultuur is evident in al zijn werk. Wat hij in *Regels voor het mensenpark* liet zien is dat de canongedachte, het idee van een 'must read' voor iedere burger in een nationale staat, weliswaar een alleraardigste negentiende-eeuwse gedachte is, maar ook een die we niet zonder meer in de eenentwintigste eeuw kunnen ontwikkelen. Eerst zullen we moeten verklaren hoe in de twintigste eeuw uit de Goethejugend een Hitlerjugend heeft kunnen ontstaan. Je zou toch willen dat je bildungsmodel dergelijke excessen zou voorkomen, nietwaar? Bovendien heeft in diezelfde twintigste eeuw het boek nogal wat concurrentie gekregen van andere, meer dynamische, informatiedragers. Moeten we onze kinderen en alle andere nieuwkomers die niet voldoende weten hoe het er bij ons aan toegaat misschien opsluiten in bewaakte bibliotheken zonder tv en internetverbindingen? Of gaan we de nieuwe media in onze opvoedings- en onderwijsmethoden integreren? Maar hoe geven we onze nationale gevoelens, zeden en gewoonten gestalte in media die voortdurend de hele wereld in de huiskamer brengen?

humanisering

Dat zijn zo wat praktische kwesties die het volgens Sloterdijk waard zijn om eens een overleg aan te wijden. Echter, alleen al door het benoemen van problemen bij de humanisering van huidige generaties laadde Sloterdijk in 1999 de verdenking op zich dat hij niet uit was op een machtsvrije dialoog, maar dat hij in het diepst van zijn gedachten liever het onderwijs zou willen staken om het gewone, niet kritische publiek met andere middelen te civiliseren. Dat vermoeden zal versterkt zijn door Sloterdijks gebruik van het werk

van Plato, Nietzsche en Heidegger bij het aanprijzen van de vreedzame overlegcultuur. Dat zijn ongebruikelijke kandidaten om onderwijs als toerusting voor deelname aan de democratie mee te verdedigen. Toen hij bovendien de discussie over opvoedingsmodellen op scherp zette door, net als Hawking, te opperen dat we het hele zaakje ook aan de microbiologen kunnen overlaten en ons daarmee wellicht de civiliserende omweg langs scholen, sportclubs en musea kunnen besparen, verzuchtte een vooraanstaand lid van de Frankfurter Schule: ‘Wanneer trekt Sloterdijk de laarzen aan?’ De terugkeer naar de nazi-ideologie was in zijn ogen een feit.

Frankfurter Schule

Een noodzakelijke fictie

Sloterdijks werk is, vanaf de *Kritiek van de cynische rede*, via *Regels voor het mensenpark*, via zijn grote *Sferen*-trilogie en *Het kristalpaleis tot Woede en tijd*, te zien als een klassiek filosofisch, buitengewoon systematisch project. Er is in het hele werk maar één thema: het onderzoek naar manieren om adequate gebildete burgers toe te rusten. Sloterdijk heeft vertrouwen in het leervermogen, dat Hawking al heeft opgegeven. Sloterdijk is vastbesloten om terug te grijpen naar het klassieke idee dat we met politieke middelen intelligent onze sociale systemen kunnen sturen.

Dit oogmerk is misverstaan omdat Sloterdijk zijn democratietheorie niet laat beginnen met idealisering, maar met waarneming. En wie goed waarneemt, ziet dat democratie een paar intrinsieke problemen heeft. Er bestaan problemen die zo oud zijn als de democratie en pas verdwijnen als we haar definitief opgeven. Sloterdijk wijst erop dat de Amerikaan Walter Lippmann in *The Phantom Public* (1925) al een ontvullende analyse geeft van de op dat ogenblik goed werkende Amerikaanse democratie. Het is een noodzakelijke fictie en tegelijk een naïef idee dat de democratie alleen kan bestaan als het publiek bestaat uit 100 procent encyclopedisch opgeleide, allround oordeelsbekwame mensen. Hoe goed het onderwijs ook is, niemand is in staat om inhoudelijk op de hoogte te zijn van alle kwesties die in de politiek spelen. Om die reden is de dagelijkse politiek dan ook uitbesteed aan politieke experts. Maar dat zorgt er wel voor dat het probleem van de afstand tussen kiezer en de politiek steeds terugkeert.

waarneming

Walter Lippmann was geen elitaire denker. Hij constateerde het probleem om er een oplossing voor te vinden, niet om de situatie vervolgens actief te

Rechttop lopen heeft zo zijn voordelen: we kunnen beter voor ons kijken en we houden onze handen vrij om hulpmiddelen zoals een wandelstok te gebruiken. Maar de mens heeft ook eigenschappen die niet onverdeeld gunstig zijn. Anders dan de meeste dieren gaat de mens niet op in zijn wereld, maar denkt hij erover na. We kunnen deze reflectiemogelijkheid gebruiken om de wereld zelf in te richten en te verbeteren. Wat zijn onze mogelijkheden en onmogelijkheden als gevolg van onze unieke eigenschappen? Wie zijn wij eigenlijk en wat is onze plek in het universum?

Filosofische antropologie is het onderdeel van de filosofie dat zich bezighoudt met deze en andere soortgelijke vragen. In *Basisboek filosofische antropologie* onderzoeken we de mens aan de hand van grote denkers als Descartes, Merleau-Ponty en Arendt. In elk hoofdstuk staat een filosoof centraal en leggen specialisten diens belangrijkste bijdragen aan de filosofische antropologie uit.

